

УДК 94(100)“1938/1939”

UDC

DOI: 10.17223/18572685/57/14

КАРПАТОУКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН У ПЕРІОД ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ КРИЗИ (1938–1939 рр.)

В.В. Трофимович¹, Л.В. Трофимович²

¹ Національний університет «Острозька академія»

Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2

E-mail: v.trofymovych@rambler.ru

² Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного

Україна, 79012, м. Львів, вул. Героїв Майдану, 32

E-mail: l.trofymovych@hotmail.com

Авторське резюме

Діяльність українських політичних сил Підкарпатської Русі (Карпатської України, Закарпатської України) сприяла активізації української проблеми в Чехословаччині та загостренню її міжнародного звучання. Проте актуалізація карпатоукраїнського сюжету зовнішньої політики європейських країн здійснювалася в умовах цілковитого домінування в регіоні Третього райху, що влаштував навколо подальшої долі чехословацької держави складну дипломатичну гру, до якої втягнув Угорщину, Польщу, Румунію й інші держави. Як і Берлін, Будапешт, Варшава та Бухарест претендували на частину чехословацьких теренів, у т. ч. і на Карпатську Україну. Крім того, Угорщина та Польща доклали значних зусиль, аби задовільнити свої територіальні апетити і ліквідувати автономну Карпатську Україну, короткотривале існування якої не лише співпало з чехословацькою кризою, а й значною мірою було породженням останньої.

Карпатська Україна відіграла роль розмінної монети в дипломатичному торзі Німеччини та СРСР. Використовуючи занепокоєність Москви планами створення «Великої України», Берлін дозволив Будапешту окупувати край, засвідчивши тим самим свою нібито байдужість до карпатоукраїнської проблеми та створюючи сприятливий ґрунт для німецько-радянського зближення.

Ключові слова: Карпатська Україна, Чехословаччина, Німеччина, Угорщина, Польща, Румунія, Радянський Союз, зовнішня політика, територіальні претензії, чехословацька криза.

КАРПАТОУКРАИНСКИЙ АСПЕКТ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ЕВРОПЕЙСКИХ СТРАН В ПЕРИОД ЧЕХОСЛОВАЦКОГО КРИЗИСА (1938–1939 гг.)

В.В. Трофимович¹, Л.В. Трофимович²

¹ Национальный университет «Острожская академия»
Украина, 35800, Ровненская обл., г. Острог, ул. Семинарская, 2
E-mail: v.trofymovych@rambler.ru

² Национальная академия сухопутных войск им. гетмана
П. Сагайдачного
Украина, 79012, г. Львов, ул. Героев Майдана, 32
E-mail: l.trofymovych@hotmail.com

Авторское резюме

Деятельность украинских политических сил Подкарпатской Руси (Карпатской Украины, Закарпатской Украины) способствовала активизации украинской проблемы в Чехословакии и обострению ее международного звучания. Однако актуализация карпатоукраинского вопроса внешней политики европейских стран осуществлялась в условиях полнейшего доминирования в регионе Третьего рейха, устроившего вокруг дальнейшей судьбы чехословацкого государства сложную дипломатическую игру, в которую втянул Венгрию, Польшу, Румынию и другие страны. Как и Берлин, Будапешт, Варшава и Бухарест претендовали на часть чехословацкой территории, в т. ч. и на Карпатскую Украину. Кроме того, Венгрия и Польша приложили значительные усилия, чтобы удовлетворить свои территориальные аппетиты и ликвидировать автономную Карпатскую Украину, краткое существование которой не только совпало с чехословацким кризисом, но и в значительной мере было порождено последним. Карпатская Украина сыграла роль разменной монеты в дипломатическом торге Германии и СССР. Используя обеспокоенность Москвы планами создания «Великой Украины», Берлин дал согласие Будапешту на оккупацию края, засвидетельствовав тем самым свое якобы равнодушие к карпатоукраинской проблеме и создавая благоприятную почву для германо-советского сближения.

Ключевые слова: Карпатская Украина, Чехословакия, Германия, Венгрия, Польша, Румыния, Советский Союз, внешняя политика, территориальные претензии, чехословацкий кризис.

CARPATHO-UKRAINIAN ASPECTS OF EUROPEAN FOREIGN POLICY DURING THE CZECHOSLOVAKIAN CRISIS (1938–1939)

V.V. Trofymovych¹, L.V. Trofymovych²

¹ The National University of Ostroh Academy

2 Seminarska Street, Ostroh, Rivne region, 35800, Ukraine

E-mail: v.trofymovych@rambler.ru

² Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy

32 Heroiv Maidanu, Lviv, 79012, Ukraine

E-mail: l.trofymovych@hotmail.com

Abstract

The activities of the Ukrainian political forces of Subcarpathian Rus (Carpatho-Ukrainian state, Transcarpathian Ukraine) gave a boost to the Ukrainian problem in Czechoslovakia and uplifted it to the international level. However, in the context of the Third Reich complete domination in the region, Nazi Germany played a deep diplomatic game around the further fate of Czechoslovakia, which involved Hungary, Poland, Romania, and other states. Like Berlin, Budapest, Warsaw and Bucharest wanted to claim their sovereignty over part of Czechoslovakia, including Carpathian Ukraine. Moreover, Hungary and Poland made significant efforts to satisfy their territorial appetites and eliminate the autonomous Carpathian Ukraine, whose brief existence not only coincided with the Czechoslovak crisis, but was also largely a product of the latter. Applying a delay tactic, manipulating around the Carpatho-Ukrainian question and, at the same time, holding in confidence its own plans for the region, the Nazi elite tried to find out the real intentions of the countries concerned, to alienate Czechoslovakia from them and, by blackmail and encouragement, to strengthen its influence on the policy of these countries. Carpathian Ukraine was used as a bargaining chip by Germany and the USSR. Playing on Moscow's concerns about the plans to create a "Great Ukraine", Berlin allowed Budapest to occupy the land, thereby demonstrating its indifference to the Carpatho-Ukrainian problem and creating a favorable ground for the German-Soviet rapprochement.

Keywords: Carpathian Ukraine, Czechoslovakia, Third Reich, Nazi Germany, Hungary, Poland, Romania, Soviet Union, foreign policy, territorial claims, Czechoslovak crisis.

Після падіння комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи та розпаду СРСР українські та зарубіжні дослідники провели значну роботу з метою неупередженого вивчення міжнародної політичної кризи, що переросла у Другу світову війну, в т. ч. й

досліджуваної нами проблеми. Серед них варто виділити, насамперед, О. Богіва і В. Задорожного (Богів, Задорожний 1999), М. Вегеша (Вегеш 2004), П. Гай-Нижника (Гай-Нижник 2011), І. Гранчака (Гранчак 1995), Я. Гришина (Гришин 1999), Д. Домбровського (Домбровський 2012), В. Мар'їну (Мар'їна 2003), С. Морозова (Морозов 2004; Морозов 2005; Морозов 2006), А. Пушкаша (Пушкаш 2006), М. Швагуляка (Швагуляк 1990; Швагуляк 2000).

Спираючись на різноманітні джерела та спеціальну літературу, автори здійснили спробу проаналізувати карпатоукраїнський аспект у зовнішній політиці європейських країн у період чехословацької кризи.

Після аншлюсу Австрії наступною жертвою нацистської експансії мала стати Чехословаччина, послаблення міжнародного становища якої суттєво вплинуло на зростання й консолідацію античехословацького автономістського та сепаратистського руху як серед судетських німців, так і у Словаччині й Підкарпатській Русі (Історія 2001: 425). Крім Німеччини, свої територіальні претензії до неї висунули Угорщина та Польща. Перша прагнула збудувати «велику батьківщину Карпат і Дунаю», куди б повернулися терени, відрізані від неї Тріанонським мирним договором 1920 р. Вона здійснювала наростаючий тиск на офіційну Прагу, наполягаючи на відокремленні території, заселеної угорцями, та наданні словакам і закарпатським українцям права на «самовизначення». Між рядками цих дипломатичних формулювань виразно проступала кінцева мета офіційного Будапешта: приєднання усїєї Словаччини й Закарпаття. Аби підкріпити свої зазіхання, він розпочав на території Закарпатської України широку підривну діяльність (Швагуляк 2000: 300).

У досліджуваний період істотно активізувала свої зусилля на чехословацькому напрямку і Друга Річ Посполита (Historia 1995: 559–564; Морозов 2004: 391–424). Зокрема, глава її зовнішньополітичного відомства Ю. Бек побоювався, що при посиленні німецьких впливів у регіоні Закарпатська Україна буде використана як антипольський плацдарм. Паралельно з цим на Вежбовій (назва вулиці в польській столиці, де розміщувалося Міністерство закордонних справ) будувалися плани відриву від ЧСР Тешинської Сілезії, котру Рада послів Антанти в липні 1920 р., як вважали в Варшаві, несправедливо включила до складу цієї держави. Здійснювана західними країнами політика «умиротворення агресора», їхній шантаж президента Е. Бенеша проблемою судетських німців навіювали польським зверхникам думку, що вищенаведені розрахунки правильні (Морозов 2005: 115).

Своєю чергою, гітлерівська верхівка всіляко намагалася використати античехословацький комплекс господарів Бельведеру.

Прибувши 14 січня 1938 р. до Берліну із візитом, Ю. Бек погодився з планами усунення ЧСР, а 16 лютого був поінформований про те, що після аншлюсу Австрії настане її черга. У цьому ж місяці у Варшаві побували регент Угорщини М. Хорті, що стало польсько-угорською античехословацькою демонстрацією, а також один із нацистських лідерів Г. Герінг, якого тут попросили узгоджувати подальші кроки в здійсненні задуманих планів. Отже, з лютого 1938 р., як зауважив М. Мельтюхов, йшлося про створення єдиного німецько-польсько-угорського античехословацького фронту (Мельтюхов 2001: 152–153).

21 вересня польський посол у Празі К. Папес за дорученням свого уряду вручив міністру закордонних справ Чехословаччини К. Крофті ноту з вимогою невідкладного застосування до районів, заселених поляками, рішень, прийнятих Празьким Градом стосовно німецької меншини. Офіційна Варшава розірвала також польсько-чехословацький договір 1925 р., що регулював становище її меншини в цій країні (Historia 1995: 567; Морозов 2006: 124).

У вівторок, 27 вересня, з Вежбової до Праги надійшла чергова нота з вимогою підписати двосторонню угоду, яка б зафіксувала передачу Польщі т. зв. Заользької Сілезії і проведення плебісциту на теренах, заселених «значною мірою польською меншиною» (Terlecki 1985: 138). Цей ультиматум був прийнятий 1 жовтня.

Як відомо, внаслідок змови чотирьох держав у Мюнхені 29–30 вересня 1938 р. Чехословаччина (так стала називатися країна після того, як Словаччина, а також Підкарпатська Русь отримали автономію), по суті, виявилася розділеною на три частини, кожна з яких намагалася здійснювати внутрішню і зовнішню політику на свій розсуд, не враховуючи наявність єдиної держави (Марьина 2003: 6).

10 жовтня після наради у Берліні до всіх німецьких посольств були направлені рекомендації МЗС, в яких зазначалось: «У карпато-українському питанні ми виявляємо стриманість. Ми не підтримуємо спільного польсько-угорського кордону, хоча зовні не будемо виглошувати антиугорських чи антипольських гасел... Ми не розвиваємо в цьому питанні на даний час особливої активності. Загальне гасло звучить “самовизначення”» (Documents 1956: 52).

15 жовтня заступник наркома закордонних справ СРСР В. Потьомкін заявив угорському послу в Москві М. Юнгерту-Арноті: Берлін проти приєднання Закарпаття до Угорщини, оскільки хоче створити в краї нацистський центр в інтересах своїх східних планів, у т. ч. стосовно Польщі, налаштувавши проти неї галицьких українців і полегшивши тим самим здійснення своїх претензій щодо неї (Пушкаш 2006: 176).

Як відомо, рішенням Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. Угорщині передавалися Ужгород, Мукачево, Берегове з до-

тичними до них районами та Південна Словаччина. Оскільки його рішення не повністю задовольнили угорських політиків, то вони намагалися переконати західні країни в тому, що карпатоукраїнська проблема є загальноєвропейською і лише приєднавши край, Угорщина зможе оберігати континент від проникнення сюди більшовицьких ідей. Віддзеркалюючи їхню позицію, член парламенту Й. Іллеш заявив наступне: «Русинська земля є ключем Сходу, воротами Сходу... через які проходили не лише войовничі східні народи, а й східні ідеї... Протягом усієї історії Угорщина охороняла західноєвропейську культуру від впливу із Сходу. Тепер тим більше це необхідно, коли звідти виходить загроза ідеї більшовизму. Тому русинське питання є загальноєвропейським питанням» (Пушкаш 2006: 211).

Про маніпулювання канцлером Німеччини карпатоукраїнською проблемою свідчить його позиція під час перемовин з королем Румунії 24–26 листопада в Берліні, письмово зафіксована Й. Ріббентропом у доповненні до їх протоколу. Звідси ми дізнаємося, що А. Гітлер навмисне залишив відкритим перед Каролом II питання майбутнього ставлення нацистів до неї. Попри те, що напередодні німці застерegli Будапешт від окупації решти Закарпаття, «все ж фюрер, – занотував тут міністр, – дотримується думки, на яку я дуже зважаю, що ми не повинні брати на себе перед румунами ризикованого зобов'язання проти окупації цієї території Угорщиною. Основна ідея нашої політики щодо Угорщини і Румунії тепер повинна полягати в тому, аби у цьому регіоні зіткнути обидві ці країни і влаштувати справи на користь Німеччини залежно від того, як розгорнуться події» (Documents 1956: 339–340).

Як зазначив М. Коваль, не підтримавши прагнення угорців окупувати всю Карпатську Україну, Берлін, разом із тим, не погоджувався на постійний патронат Німеччини над краєм, якого добивався його прем'єр-міністр А. Волошин. «Питання зависло у повітрі, нервуючи Кремль, котрий волів, щоб Угорщина зробила свою справу, і з політичної карти Європи зeszла українська автономія» (Коваль 2003: 35).

Як зауважив М. Швагуляк, нацистська позиція щодо Карпатської України стала об'єктом пильної уваги західних урядів, які побачили в ній контури ймовірної гітлерівської експансії в напрямку УРСР. Не виключено, що Берлін доклав значних зусиль, аби підштовхнути їх до подібних висновків (Швагуляк 2000: 304).

Своєю чергою, західні діячі інформували радянських дипломатів про «українські плани» Берліна. Так, радник уряду Великобританії Г. Вільсон заявив повпреду СРСР І. Майському під час зустрічі 29 листопада наступне: «Гітлер обрав зараз як найближчий етап лінію удару на схід, у бік України... він розраховує викликати в Україні вели-

кий сепаратистський рух і розіграти цю карту приблизно в такому ж дусі, як було розіграно чехословацьку карту. Знову буде пущене у хід гасло “самовизначення”. У такому плані Гітлер розраховує отримати Україну без великої війни» (СССР в боротьбі 1971: 99).

Дещо пізніше, 6 грудня, лідер ліберальної партії екс-прем'єр-міністр Великобританії Д. Ллойд Джордж під час бесіди у парламенті з І. Майським заявив, що задум А. Гітлера полягає в тому, аби повернути Німеччині «коридор» і Сілезію, відірвати від Польщі її українську частину, об'єднати останню з Прикарпатською Україною і з обидвох створити васальну українську державу (Документи 1977: 661–662; Год кризиса 1990: 130).

14 грудня тимчасово повірений у справах СРСР у Німеччині Г. Астахов повідомляв наркомун закордонних справ М. Литвинову, що, згідно висловлювань американських політиків і преси, українська проблема є вельми актуальною в Берліні. Її розв'язання там бачать у створенні «єдиної» України, включаючи радянську. «Моїх співрозмовників явно дивує, – писав він, – чому наша преса не реагує на цю кампанію, що знайшла своє відображення і в німецьких газетах. Ми б могли з набагато більшою підставою довести право СРСР на Карпатську Україну, ніж ця остання – на нашу» (Год кризиса 1990: 144).

Як свідчить лист посла Франції у Німеччині Р. Кулондра, надісланий у Париж міністру закордонних справ Ж. Бонне 15 грудня, протягом десяти останніх днів націонал-соціалістичний актив говорив про створення «Великої України», яка б стала житницею Райху. В оточенні А. Гітлера, продовжував дипломат, обдумують таку операцію, що повторила би у більш широких масштабах операцію в Судетах: проведення у Польщі, Румунії і СРСР пропаганди за надання незалежності Україні, у зручний момент дипломатична підтримка й акція з боку місцевих добровольчих загонів. А центром руху стане Закарпатська Україна. Стосовно ж Чехословаччини, то створена як оплот для стримування німецького просування, вона послужить в якості тарана «для пролому воріт на Схід» (Год кризиса 1990: 148).

Згідно рапорту фінського посланника у Варшаві Ківікоскі в Гельсінкі від 22 листопада 1938 р., який мав тісні контакти з польськими дипломатами, від них він одержав таку інформацію: тут вважають, що Третій райх у своїх власних інтересах хоче зберегти Закарпатську Україну як автономне утворення. І далі: «В польських колах впевнені, що найближчою ціллю Німеччини в її зовнішній політиці є відторгнення від СРСР України і створення з неї самостійної держави. Для цього базою повинна стати Закарпатська Україна. Цей план Польщі не подобається, оскільки, якщо він буде здійснений, стане актуальним питання польських українців, які незадоволені своїм становищем

і опозиційно налаштовані до польського уряду» (Рассекреченные документы 2009: 461).

Приблизно тоді ж Ю. Бек заявив американському журналісту, що зовнішня політика Польщі буде чинити опір прагненням Німеччини в українському питанні і «перешкоджати організації самостійної української держави» (Рассекреченные документы 2009: 498). З цією метою, мовляв, МЗС добивається поділу Закарпатської України і встановлення спільного польсько-угорського кордону.

Безперечно, Варшава і Москва хворобливо реагували на розвиток національно-визвольного руху на Закарпатті та поширення його за терени краю. Відомо, що вони висловили протести пражському федеральному уряду з цього приводу, а також стосовно публікацій у чеській пресі статей про Україну (Стерчо 1964: 95). Саме у жовтні-листопаді 1938 р. помітним стає зближення їх позицій, активізація дипломатичних контактів, поліпшення відносин, на що, зокрема, звернув увагу німецький посол у СРСР В. Шуленбург. «Карпатська Україна під німецьким впливом являє собою головну загрозу для Радянського Союзу як кристалізаційний пункт для українського визвольного руху, – повідомляв він у Берлін. – В цій справі Радянський Союз має спільні інтереси з Польщею» (Documents 1953: 108; Polska w polityce 1989: 37).

В іншому випадку цей дипломат помітив наступне: офіційна Москва, з одного боку, досить болісно відреагувала на концентрацію польських військових частин 23 вересня на кордоні з Чехословаччиною, погрожуючи розривом пакту про ненапад на випадок входження їх на територію останньої, а, з іншого, спокійно сприйняла їхню концентрацію на кордоні з Закарпатською Україною (Polska w polityce 1989: 37).

Щодо реакції СРСР на вищезгадані висловлювання німецьких і західних політиків, то там, згідно публікацій радянської преси, ще в листопаді не виключали такого розвитку подій, однак у подальшому починає домінувати інша позиція. Свідченням цього, наприклад, була розмова М. Литвинова з тимчасовим повіреним у справах Франції в СРСР Ж. Пайяром 19 грудня, якого перший намагався переконати, що у Кремлі чутки про «українську акцію» німців вважають просто несерйозними (Год кризиса 1990: 155).

Завдяки донесенням своїх дипломатів, радянське керівництво зорієнтувалося, що українська проблема більше обговорюється в Лондоні і Парижі, ніж у Берліні. «У будь-якому випадку, я особисто не сумніваюсь, – писав А. Суриц М. Литвинову 27 грудня з Парижа, – що Бонне і його однодумці глибоко б зітхнули з полегшенням, коли б німці справді полізли на Україну» (Год кризиса 1990: 161).

У Москві не виключали також, що мали справу з пропагандистською диверсією з метою приспати та заспокоїти Англію і Францію і під цим прикриттям приготувати «новий сюрприз» для них (Год кризиса 1990: 155). «Не думаю, щоби сам Гітлер і його оточення дійсно вважали українське питання проблемою актуальної політики», – зазначав М. Литвинов у листі до радянського посла у Парижі Я. Сурица від 31 грудня 1938 р. (Год кризиса 1990: 164; СССР в борьбе 1971: 143). Водночас нарком відкидав можливість серйозної німецько-польської угоди, оскільки, на його думку, Варшаві нічим заплатити за відмову Берліна від зазіхань на Данциг, «коридор», Сілезію та Литву. Буде також важко для Німеччини, додав він, цілком ліквідувати українську акцію, якщо вона навіть розпочата з метою залякування Польщі, бо ця акція не може бути зосереджена на одній УРСР (Год кризиса 1990: 165).

Як уже зазначалося, радянське керівництво також було стривожене подіями у Закарпатті, ідеями «Великої України», використанням Берліном «української карти». «Хуст (нова столиця Карпатської України після Віденського арбітражу. – *В.Т., Л.Т.*) є сьогодні центром інтриг, шпигунства і контршпигунства, в яких Німеччина грає керівну роль, – зазначалось у газеті "Правда"... – Інтерес імперіалістичних хижаків до Закарпатської України пояснюється не стільки її економічними багатствами, скільки тим місцем, яке їй відводиться в планах майбутніх загарбань німецького фашизму» (Правда 1939).

Розуміючи, очевидно, нереальність якогось наступу із краю на УРСР, Москву, як і Варшаву, водночас лякала перспектива виникнення навіть невеличкої української держави, яка б могла стати взірцем для всіх українців і центром сепаратистської пропаганди, спрямованої на республіку (Коваль 2003: 36).

Певне заспокоєння внесло одержане агентурним шляхом повідомлення про те, що під час берлінської зустрічі Й. Ріббентропа і Ю. Бека 6 січня 1939 р. німецький міністр заявив про відсутність в його країні жодних планів стосовно «Великої України» (Год кризиса 1990: 176). У підготовленому для нього документі «Директиви для бесіди Ріббентропа з Беком», зокрема, зазначалося: «Побоювання Польщі, нібито Німеччина намірена перетворити Прикарпатську Русь у зародок великоукраїнської держави, немає під собою ґрунту. Німеччина вже дала відповідні вказівки для того, щоб не викликати подібного враження. Прикарпатська Русь збереже свою самостійність у рамках Чехословаччини і не буде відігравати жодної ролі в міжнародній політиці» (Год кризиса 1990: 164).

І все-таки кремлівські очільники вирішили оперативно відреагувати і на роздмухування «галасливої пропагандистської кампанії»,

насамперед Лондоном і Парижем, і на певну зміну позиції Берліна в українському питанні. Для цього обрали найвищу трибуну – XVIII з'їзд ВКП(б), що відкрився 10 березня 1939 р., і в доповіді на якому Й. Сталін приділив українській справі значну увагу. «Характерний є той шум, який зчинила англо-французька й північноамериканська преса з приводу Радянської України, – зазначив він. – Діячі цієї преси до хрипоти галасують про те, що німці йдуть на Радянську Україну, що вони вже тепер мають у руках так звану Карпатську Україну, яка налічує близько 700 тисяч населення, що німці щонайпізніше весною цього року приєднають Радянську Україну, яка має понад 30 мільйонів населення, до так званої Карпатської України. Схоже на те, що цей підозрілий шум мав за мету підняти лють Радянського Союзу проти Німеччини, отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без видимих на те підстав... звичайно, цілком можливо, що в Німеччині є божевільні, які мріють приєднати слона, тобто Радянську Україну, до куськи, тобто до так званої Карпатської України. Але якщо відкинути геть божевільних і звернутися до нормальних людей, то хіба не ясно, що смішно і безглуздо говорити про приєднання Радянської України до так званої Карпатської України?» (XVIII съезд 1939: 14; Известия 1939).

Генсек ЦК ВКП(б) звернув увагу на те, що Німеччина дуже розчарувала Великобританію і Францію, оскільки, мовляв, замість того, аби рушити на Радянський Союз, вона повернула на Захід і вимагає колоній. Він також заявив, що СРСР хоче мирно співпрацювати з усіма країнами, маючи на увазі й Німеччину (XVIII съезд 1939: 14; Огласенню подлежит 2004: 9–10). «Це найбагатозначніша заява. Вона несе ознаки чіткого попередження англійському та французькому урядам, що Радам остогидла нереалістична опозиція агресорам, – зафіксував 11 березня 1939 р. у своєму щоденнику американський дипломат Д. Девіс, який три попередні роки був послом у Москві. – Це вочевидь найбагатозначніший сигнал небезпеки з усіх, які мені доводилося чути» (Davies 1941: 437).

Своєю чергою, у Берліні помітили «жест доброї волі Сталіна», зрозуміли, що проблема Карпатської України є основною перешкодою на шляху до порозуміння двох країн і одночасно його ціною, а тому вирішили відступитися від Закарпаття на користь Угорщини, якій готували роль свого союзника в європейській війні. Показовою в цьому відношенні є інформація, одержана радянською розвідкою агентурним шляхом від спеціального референта з українського питання в канцелярії Й. Ріббентропа П. Клейста. Як впливає з його слів, він з 6 по 11 березня за дорученням міністра закордонних справ готував для канцлера матеріали про «українську проблему». «У своїх доповідних записках і доповідях фюреру я випробував усі засоби

для порятунку Карпатської України, – розповідав він. – Я вказав на важливість значення Карпатської України в зв'язку з німецькими планами на Сході. Я звертав увагу на можливість сильного обурення українців проти Німеччини на випадок, якщо ми віддамо Карпатську Україну Угорщині. Нарешті, я вказав на те, що ми не можемо раптово порвати з українцями після того, як підтримували їх сподіваннями на утворення Карпатської України з німецькою допомогою та підтримкою. На фюрера ці аргументи не справили враження. Як мені повідомив міністр закордонних справ, А. Гітлер на все це відповів: “Це трагічно, проте неминуче... Якщо б я зв'язався з українцями та їх політичними планами, то у Відні не було би прийняте третейське рішення, яке зробило Карпатську Україну нежиттєздатною» (Год кризиса 1990: 273; Военная разведка 2008: 64–65).

На думку П. Полянського, історична драма карпатоукраїнської держави та її наслідки для всього загальноукраїнського руху полягали в тому, що інтервенція гітлерівців на Схід об'єктивно була на руку цьому краю. Переорієнтація Берліна на завдання першого удару по Заходу позбавляла її шансів на життя, оскільки на початковому етапі передбачалися спільні дії (проти Польщі) Німеччини та СРСР. Така переорієнтація сталася приблизно на межі 1938–1939 рр., і відтоді для нацистського керівництва мова могла іти про завоювання уже всієї України, незважаючи на те, який статус тоді мали її землі (Полянський 2009: 116).

У ніч на 15 березня 1939 р. гітлерівські війська зайняли Чехію, а угорські, отримавши згоду А. Гітлера, протягом чотирьох наступних днів окупували Карпатську Україну, сойм якої напередодні проголосив її незалежність. «Одночасно Закарпатська Русь також проголосила... незалежність і звернулася до Берліна про захист, – повідомив 16 березня у Париж Р. Кулондр. – Однак гітлерівські керівники залишаються глухими до закликів цієї країни, що зв'язала з ними усі свої сподівання; на деякий час їй відводиться роль “українського П'ємонта”. Закарпатську Україну окупувають угорські війська» (Год кризиса 1990: 286).

Своєю чергою, тимчасово повірений у справах СРСР у Берліні Г. Астахов записав тоді ж у своєму щоденнику наступне: «Німеччина офіційно відмовилася від негативного ставлення до встановлення польсько-угорського кордону і дала згоду на зайняття угорцями Прикарпатської Русі» (Документи 1992: 185).

На думку тогочасного запеклого опонента Й. Сталіна Л. Троцького, фюрер такою поведінкою немов би давав зрозуміти кремлівському господарю: якби він планував «похід на Україну», то залишив би Карпатську Україну для Райху (Троцкий 1939: 6). Німецьку тактику

в карпатоукраїнському питанні розгадала і галицька газета «Національна політика», зазначивши, що це «може бути цілком добре також презентом Гітлера Сталінові, мовляв, дивися, я цілком не маю ніяких українських замірів» (Національна політика 1939). Зрештою, під час розмови Г. Астахова із заступником завідувача відділом преси МЗС Німеччини Б. Штуммом 9 травня 1939 р. останній, переконуючи співрозмовника, що політика його уряду стосовно Радянського Союзу змінилася на краще, зауважив: «Ліквідація Карпатської України, хоча і зроблена не безпосередньо заради СРСР, але була б неможлива, якби у Німеччини був намір здійснювати експансію в бік України» (Год кризиса 1990: 441).

Як свідчать документи радянської розвідки, 17 березня 1939 р. представник німецького бюро зв'язку у Варшаві Е. Єнш бесідував з фракцією Українського національно-демократичного об'єднання в парламенті. Українські депутати дорікали йому за те, що «Гітлер, якому вони сліпо довіряли, зрадив їх (українців. – *В.Т., Л.Т.*), і що Німеччина кинула їх на пожирання угорським і польським шакалам» (Военная разведка 2008: 65). Водночас вони закликали його вплинути через німецьке посольство на Берлін, аби він продемонстрував наступні конкретні жести на підтримку української справи:

1. Німеччина повинна змусити Угорщину надати Карпатській Україні широку автономію.

2. Будапешт повинен погодитися на такий уряд в краї, на чолі якого б «стояли надійні елементи на зразок Волошина і Ревая».

3. Угорщина має визнати повноважними останні вибори в сойм Карпатської України.

4. «Січовики», які воюють проти Угорщини, повинні одержати амністію і можливість перебратися до німецького протекторату над Богемією і Моравією. «Там вони могли б бути зараховані в спеціальну військову організацію і використані в якості українських офіцерів майбутньої української армії» (Военная разведка 2008: 65).

Наступного дня Е. Єнш доповів про українські пропозиції німецьким послу і військовому аташе у Варшаві, проте вони відмовилися довести до відома про них Берлін.

Прагнення гітлерівців не дратувати Москву контактами з українцями та зайвий раз продемонструвати свою незацікавленість «українською справою» помітив у квітні 1939 р. і польський консул у Берліні (ААНа 1939: 69). А 30 травня статс-секретар МЗС Німеччини Е. Вайцзеккер переконував Г. Астахова: «Поляки, пакт з якими німецький уряд анулював, ... намагалися створити враження, нібито Німеччина має якісь аспірації на Україні. У Бека прикро слабка пам'ять. Але німецький уряд дав вичерпну відповідь на ці спроби, ліквідувавши Карпатську

Україну» (На роковом порогі 1939: 109; Год кризиса 1990: 520).

Одержавши з Берліна негативну відповідь на прохання захистити від угорської агресії, обраний президентом Карпатської України А. Волошин, який до того був прихильником орієнтації на Третій райх, звернувся у відчаї до Бухареста з проханням приєднати край до Румунії. «Перебігши в Мараморош-Сигет, Волошин ще в Хусті проголосив приєднання Русинської області до Румунії, – повідомляв 16 березня угорський посланник у Бухаресті Л. Бардоші своєму міністру закордонних справ І. Чакі. – Сьогодні у другій половині дня Рада міністрів розглядала цю пропозицію Волошина» (Тернистий шлях 2007: 251).

Однак румунське керівництво відмовило А. Волошину, оскільки тоді теж мало «свої інтереси на русинській території» і вивчало пропозиції польської сторони, яка «посилено схилила румунський уряд окупувати ці території, що можна було би здійснити з допомогою військ, стягнутих до кордону» (Тернистий шлях 2007: 250–251), а також побоювалося негативної реакції Німеччини. Більше того, як повідомляв польський консул у Хусті П. Курницький до Варшави 20 березня, Бухарест пообіцяв передати угорській стороні січовиків та українських діячів, які перейшли до Румунії. Він рекомендував своєму МЗС створити спільну польсько-угорську комісію з метою виявлення «виборчих фальсифікацій і фінансових зловживань Волошина» (AANb 1939: 2).

На позицію Бухареста в карпатоукраїнському питанні проливає світло і запис бесіди військово-морського аташе СРСР у Туреччині з військовим аташе Румунії у Стамбулі 15 березня 1939 р. Під час розмови останній наголосив: «Румунію цікавить питання про те, як вирішиться доля Прикарпатської України. Якщо вона відійде до Угорщини, то тим самим з'явиться угорсько-польський кордон, що влаштовує Італію, але не влаштовує, ймовірно, Німеччину. У цьому випадку румуни поставлять, можливо, питання про свої претензії на райони з румунським населенням. Якщо ж Прикарпатська Україна відійде до Німеччини, то виникне пряма загроза для польської України» (Документи 1992: 192). Як впливає з цього запису, румунський представник заявив, що СРСР, Друга Річ Посполита та Балканська Антанта повинні утворити блок, аби перешкодити експансії Німеччини на схід, бо якщо вона захопить край, то наступним об'єктом може бути «польська Україна», а далі – спроба просунутись або в напрямку УРСР, або захопити Румунію (Документи 1992: 192). Зазначимо, що і після окупації Угорщиною Карпатської України Бухарест сподівався дипломатичним шляхом із допомогою Варшави повернути хоча би чотири села, населені румунами, залізничну лінію Лонка–Ясіня та терени, розміщені на схід від цієї залізниці (Пушкаш 2006: 280).

Що стосується офіційної реакції СРСР на агресію Німеччини й Угорщини проти його чехословацького союзника, то вона обмежилася, по суті, нотою наркома закордонних справ М. Литвинова, надісланою 18 березня послу В. Шуленбургу. У шостому з восьми її пунктів вказувалося: «Дії німецького уряду послужили сигналом до грубого вторгнення угорських військ у Карпатську Русь і до порушення елементарних прав її населення» (Нота 1939; Документи 1978: 607; Документи 1979: 428).

Після розчленування Чехословаччини радянська дипломатія була обережною у висловлюваннях щодо подальшої долі Карпатської України, аби не зіпсувати відносини з Німеччиною. Враховуючи міжнародну ситуацію, радянсько-німецькі домовленості, кремлівське керівництво не виявляло тоді активності в карпатоукраїнському питанні, переносючи підготовку підґрунтя для приєднання Закарпаття до СРСР на майбутнє.

Отже, подавши сигнал до розчленування та ліквідації Чехословацької Республіки, Мюнхенська конференція водночас загострила проблему Карпатської України.

Застосовуючи тактику вичікування, сплітаючи мереживо інтриг навколо карпатоукраїнського питання і водночас залишаючи за лаштунками власні плани стосовно краю, нацистська верхівка намагалася остаточно з'ясувати справжні задуми зацікавлених країн, налаштувати їх проти Чехословаччини і, поєднуючи методи шантажу та заохочення, зміцнити свій вплив на політику цих країн.

Вона прагнула ціною поневоленого краю проторувати шлях до німецько-радянського порозуміння, а заодно налаштувати Москву проти Варшави, ізолювати Польську Республіку, послабити Румунію, остаточно перетягти на свій бік Угорщину.

ЛІТЕРАТУРА

Богів, Задорожний 1999 – *Богів О., Задорожний В.* Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 – березень 1939). Ужгород: Патент, 1999. 91 с.

Вегеш 2004 – *Вегеш М.* Августин Волошин і Карпатська Україна. Львів: ЗУКЦ, 2004. 414 с.

Военная разведка 2008 – *Военная разведка информирует.* Документи разведуправления Красной армии. Январь 1939 – июнь 1941 г. / Сост. М. Гаврилов. М.: МФД, 2008. 786 с.

XVIII съезд 1939 – XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б): стенографический отчет. М.: ОГИЗ, 1939. 742 с.

Гай-Ныжнык 2011 – *Гай-Ныжнык П.* Карпатская Украина в 1939 году как одна из «разменных монет» Мюнхенского договора // Западная Белорус-

- сия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы. СПб.: Алетейя, 2011. 424 с.
- Год кризиса 1990 – Год кризиса, 1938–1939: документы и материалы: в 2 т. Т. 1 (29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г.) / Под ред. Л.Ф. Ильичева. М.: Политиздат, 1990. 555 с.
- Гришин 1999 – *Гришин Я.* Путь к катастрофе. Польско-чехословацкие отношения 1932–1938 гг. Казань: Заря, 1999. 184 с.
- Документы 1977 – Документы внешней политики СССР. Т. XXI / Ред. кол.: Г.К. Деев, И.Н. Жуковский и др. М.: Госполитиздат, 1977. 792 с.
- Документы 1978 – Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 3: июнь 1934 – март 1939 гг. / Под ред. П.Н. Поспелова, В. Краля. М.: Наука, 1978. 320 с.
- Документы 1979 – Документы по истории мюнхенского сговора. 1937–1938 / Под ред. В.Ф. Мальцева, Д. Спачил. М.: Политиздат, 1979. 471 с.
- Документы 1992 – Документы внешней политики СССР. 1939. Т. XXII: в 2 кн. Кн. 1: Январь – август / Под ред. В.Г. Комплектова. М.: Международные отношения, 1992. 712 с.
- Домбровскийкий 2012 – *Домбровскийкий Д.* Польша і Закарпаття: 1938–1939. Київ: Темпора, 2012. 392 с.
- Известия 1939 – Известия. 1939. 11 марта.
- Історія 2001 – Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львівський національний університет ім. І.Франка, 2001. 660 с.
- Коваль 2003 – *Коваль В.* Шлях до війни: Партнерство двох диктаторів (1939–1941) // Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. К.: Генеза, 2003. С. 15–62.
- Марьина 2003 – *Марьина В.* Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. М.: Новый хронограф, 2003. 304 с.
- Мельтюхов 2001 – *Мельтюхов М.* Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние. 1918–1939 гг. М.: Вече, 2001. 464 с.
- Морозов 2004 – *Морозов С.* Польско-чехословацкие отношения 1938–1939. Что скрывалось за политикой равноудаленности Ю. Бека. М.: Изд-во МГУ, 2004. 528 с.
- Морозов 2005 – *Морозов С.* Как пилсудчики «заложили» чехов // Международная жизнь. 2005. № 11. С. 114–127.
- Морозов 2006 – *Морозов С.* В «мюнхенские дни» пилсудчики насторожили всю Европу и даже Третий рейх // Международная жизнь. 2006. № 6. С. 123–141.
- На роковом пороге 1939 – На роковом пороге (из архивных материалов 1939 года) // Вопросы истории. 1989. № 11. С. 87–112.
- Національна політика 1939 – Національна політика. 1939. 26 березня.
- Нота 1939 – Нота народного комиссара иностранных дел СССР М.М. Литвинова послу Германии в СССР Ф. Шуленбургу. 18 марта 1939 г. // Известия. 1939. 20 марта.
- Оглашению подлежит 2004 – Оглашению подлежит: СССР – Германия. 1939–1941 гг.: документы и материалы / Сост. Ю.Г. Фельштинский. М.:

Терра – книжный клуб, 2004. 400 с.

Полянський 2009 – *Полянський П.* Українське питання напередодні Другої світової війни: дипломатичний аспект // Пам'ять століть. 2009. № 5–6. С. 105–125.

Правда 1939 – Правда. 1939. 5 марта.

Пушкаш 2006 – *Пушкаш А.* Цивилізація или варварство: Закарпаття 1918–1945. М.: Европа, 2006. 564 с.

Рассекреченные документы 2009 – Рассекреченные документы Второй мировой войны // «Завтра может быть уже поздно...». Вестник МГИМО–Университета. М., 2009. С. 405–598. Спецвыпуск.

СССР в борьбе 1971 – СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939 гг.): документы и материалы / Редкол. А.А. Громыко и др. М.: Политиздат, 1971. 671 с.

Стерчо 1964 – *Стерчо П.* Українська справа у міжнародній політиці 1938–1939 // Сучасність. 1964. № 4. С. 89–101.

Тернистий шлях 2007 – Тернистий шлях до України: зб. документів і архівних матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.» / Упоряд. О.Д. Довганич та О.М. Корсун. Ужгород: Закарпаття, 2007. 749 с.

Троцкий 1939 – *Троцкий Л.* «Об украинском вопросе» // Бюллетень оппозиции большевиков-ленинцев. Париж, 1939. Вып. 78–79. С. 3–8.

Швагуляк 1990 – *Швагуляк М.* «Українська карта». Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни // Дзвін. 1990. № 7. С. 83–95.

Швагуляк 2000 – *Швагуляк М.* Українське питання в міжнародних політичних кризах передодня Другої світової війни (1938–1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 296–320.

AANa 1939 – Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespół 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Departament Polityczno-Ekonomiczny. Wydział Wschodni. 1918–1939. Sygnatura akt 5324 – Działalność Ukraińców w związku z likwidacją Rusi Zakarpackiej. Raporty, korespondencja. 1939 r., 21 k.

AANb 1939 – Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespół 474. Ambasada Rzeczypospolitej w Berlinie. 1920–1939. Sygnatura akt 3935 – Korespondencja ambasadora J. Lipskiego z Centralą MSZ i z konsulami RP na terytorium Rzeszy Niemieckiej. 1937–1939 rr., 300 k.

Davies 1941 – *Davies J.* Mission to Moscow. N.Y.: Simon and Schuster, 1941. 659 p.

Documents 1953 – Documents of German Foreign Policy 1918–1945. Ser. D (1937–1945). Vol. V. June, 1937 to March, 1938. Germany's Relations with Poland; the Balkans; Latin America; Small Powers. London: His Majesty's Stationery Office, 1953. LXXXIII, 958 p., Appendices.

Documents 1956 – Documents of German Foreign Policy 1918–1945. Ser. D (1937–1945). Vol. VI. The Last Months of Peace. March – August 1939. London: Her Majesty's Stationery Office, 1956. XCIII, 1149 p.

Historia 1995 – Historia dyplomacji polskiej. T. IV. (1918–1939) / Kier. Gerard Labuda. Warszawa: PWN, 1995. 719 s.

Polska w polityce 1989 – Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945): zbiór dokumentów / Wybrał, przedmową i przypisami opatrzył Włodzimierz T. Kowalski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1989. 670 s.

Terlecki 1985 – *Terlecki O.* Pułkownik Beck. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1985. 373 s.

REFERENCES

Bogiv, O. & Zadorozhnyi, V. (1999) *Karpats'ka Ukraïna (Pidkarpats'ka Rus') u mizhnarodnikh vidnosinakh (traven' 1938 – berezen' 1939)* [Carpathian Ukraine (Subcarpathian Rus) in the international relations (May of 1938 – March of 1939)]. Uzhhorod: Patent.

Vegeš, M. (2004) *Avgustin Voloshin i Karpats'ka Ukraïna* [Augustyn Voloshyn and Carpathian Ukraine]. Lviv: ZUKTs.

Gavrilov, M. (2008) *Voennaya razvedka informiruet. Dokumenty razvedupravleniya Krasnoy armii. Yanvar' 1939 – iyun' 1941 gg.* [Military intelligence informs. Documents of the Intelligence Department of the Red Army. January 1939 – June 1941]. Moscow: MFD.

The All-Union Communist Party (Bolsheviks). (1939) *XVIII syezd Vsesoyuznoi kommunisticheskoi partii (b): stenograficheskyi otchet* [The 18th Congress of the All-Union Communist Party (Bolsheviks): verbatim report]. Moscow: OGLZ.

Gay-Nyzhnyk, P. (2011) *Karpatskaya Ukraina v 1939 godu kak odna iz "razmennykh monet" Myunkhenskogo dogovora* [Carpathian Ukraine in 1939 as one of the "exchange coins" of the Munich Treaty]. In: Petrovskaya, O.V. & Borisenok, E.Yu. (eds) *Zapadnaya Belorussiya i Zapadnaya Ukraina v 1939–1941 gg.: lyudi, sobytiya, dokumenty* [Western Belarus and Western Ukraine in 1939–1941: people, events, documents]. St. Petersburg: Aleteyya.

Ilichev, L.F. (ed.) (1990) *God krizisa, 1938–1939: Dokumenty i materialy: v 2 t.* (1990) [The Year of Crisis, 1938–1939. Documents and materials in two vols]. Vol. 1. Moscow: Politizdat.

Grishin, Ya. (1999) *Put' k katastrofe. Pol'sko-chechoslovatskie otnosheniya 1932–1938 gg.* [The way to catastrophe. Polish-Czechoslovak relations in 1932–1938]. Kazan: Zarya.

Deev, G.K., Zhukovsky, I.N. et al. (1977) *Dokumenty vneshney politiki SSSR* [Documents of the USSR foreign policy]. Vol. 21. Moscow: Gospolitizdat.

Pospelov, P.N. & Kral, V. (eds) (1978) *Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-chechoslovatskikh otnosheniy* [Documents and materials on the history of Soviet-Czechoslovak relations]. Vol. 3. Moscow: Nauka.

Maltsev, V.F. & Spachil, D. (eds) (1979) *Dokumenty po istorii myunkhenskogo sgovora. 1937–1938* [Documents on the history of the Munich collusion. 1937–1938]. Moscow: Politizdat.

Komplektov, V.G. (ed.) (1992) *Dokumenty vneshney politiki SSSR* [Documents of the USSR foreign policy]. Vol. 22. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya.

Dombrovsky, D. (2012) *Pol'shcha i Zakarpattya: 1938–1939* [Poland and Transcarpathia: 1938–1939]. Kyiv: Tempora.

Izvestiya (1939) 11th March.

Zashkilnyak, L. (2001) *Istoriya Tsentral'no-Skhidnoi Evropi* [History of Central and Eastern Europe]. Lviv: Ivan Franko Lviv National University.

Koval, V. (2003) Shlyakh do viyni: Partnerstvo dvokh diktatoriv (1939–1941) [The Way to War: The Partnership of Two Dictators. 1939–1941]. In: Kuras, I.F. (ed.) *Politychna istoriya Ukraini XX st.: u 6 t.* [Political History of Ukraine of the Twentieth Century. In 6 vols]. Vol. 4. Kyiv: Geneza.

Maryina, V. (2003) *Zakarpatskaya Ukraina (Podkarpatskaya Rus') v politike Benesha i Stalina. 1939–1945 gg.* [Transcarpathian Ukraine (Subcarpathian Rus) in Stalin's and Benes's politics. 1939–1945]. Moscow: Novyy khronograf.

Meltyukhov, M. (2001) *Sovetsko-polskie voyny. Voенно-politicheskoe protivostoyanie. 1918–1939 gg.* [Soviet-Polish wars. Military-political confrontation. 1918–1939]. Moscow: Veche.

Morozov S. (2004) *Pol'sko-chekhoslovatskie otnosheniya 1938–1939. Chto skryvalos' za politikoy ravnoudalennosti Yu. Beka.* [Polish-Czechoslovak relations 1938–1939. What was behind J. Beck's policy of equidistance]. Moscow: Moscow State University.

Morozov, S. (2005) Kak pilsudchiki “zalozhyli” chekhov [How followers of Pilsudski “ratted” the Czechs]. *Mezhdunarodnaya zhizn' – International Affairs*. 11. pp. 114–127.

Morozov, S. (2006) V “myunkhenskie dni” pilsudchiki nastorozhili vsyu Evropu i dazhe Tretiy reykh [In the “Munich days” the followers of Pilsudski alerted the entire Europe and even the Third Reich]. *Mezhdunarodnaya zhizn' – International Affairs*. 6. pp. 123–141.

Besymensky, L.A. (ed.). (1989) Na rokovom poroge (iz arkhivnykh materialov 1939 goda) [On the fatal threshold (from archival materials of 1939)]. *Voprosy istorii*. 11. pp. 87–112.

Natsional'na politika (1939) 26th March.

People's Commissar of Foreign Affairs of the USSR. (1939) Nota narodnogo komissara inostrannykh del SSSR M.M. Litvinova poslu Germanii v SSSR F. Shulenburg. 18 marta 1939 g. [Note by People's Commissar of Foreign Affairs of the USSR M.M. Litvinov to German Ambassador to the USSR F. Schulenburg]. *Izvestiya*. 20th March.

Fel'shtinsky, Yu.G. (2004) *Oglasheniya podlezhit: SSSR – Germaniya. 1939–1941 gg.: dokumenty i materialy* [To be announced: the USSR – Germany. 1939–1941. Documents and materials]. Moscow: Terra – knizhnyy klub.

Polyansky, P. (2009) Ukraїns'ke pitannya naperedodni Drugoi svitovoї viyni: diplomatichnyi aspekt [The Ukrainian Question on the Eve of the Second World War: The Diplomatic Aspect]. *Pam'yat' stolit'*. 5–6. pp. 105–125.

Pravda (1939) 5th March.

Pushkash, A. (2006) *Tsivilizatsiya ili varvarstvo: Zakarpat'e 1918–1945* [Civilization or Barbarism: Transcarpathia 1918–1945]. Moscow: Evropa.

Chechevishnikov, A.L. (ed.) (2009) “Zavtra mozhet byt' uzhe pozdno...” *Vestnik MGIMO–Universiteta* [“Tomorrow maybe too late”. Journal of Moscow State University of International Relations (MGIMO)]. pp. 405–598.

Gromyko, A.A. et al. (eds) (1971) *SSSR v bor'be za mir nakanune Vtoroy mirovoy*

voyny (*sentyabr' 1938 – avgust 1939 gg.*): *dokumenty i materialy* [The USSR in the fight for peace of the eve of the World War (September of 1938 – August of 1939): Documents and Materials]. Moscow: Politizdat.

Stercho, P. (1964) Ukraïns'ka sprava u mizhnarodniy polititsi 1938–1939 [The Ukrainian case in international politics 1938–1939]. *Suchasnist'*. 4. pp. 89–101.

Dovganich, O.D. & Korsun, O.M. (eds) (2007) *Ternistiy shlyakh do Ukraïni: zb. dokumentiv i arkhivnikh materialiv "Zakarpattya v evropeys'kiy polititsi 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 rr."* [A difficult way to Ukraine: The collection of archival documents and materials "The Transcarpathia in European policy in 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946]. Uzhhorod: Zakarpattya.

Trotsky, L.D. (1939) Ob ukrainskom voprose [On the Ukrainian Question]. *Byulleten' oppozitsii bol'shevikov-lenintsev*. 78–79. pp. 3–8.

Shvagulyak, M. (1990) "Ukraïns'ka karta". Ukraïns'ke pitannya u mizhnarodniy polititsi naperedodni ta na pochatku Drugoi svitovoi viyni [The Ukrainian card. The Ukrainian question in the international politics on the eve and in the beginning of the Second World War]. *Dzvin*. 7. pp. 83–95.

Shvagulyak, M. (2000) Ukraïns'ke pitannya v mizhnarodnikh politichnikh krizakh peredodnya Drugoi svitovoi viyni (1938–1939) [The Ukrainian Question in International Political Crisis's of the eve of Second World War (1938–1939)]. *Visnik L'vivs'kogo universitetu. Seriya istorichna*. 35–36. pp. 296–320.

The Archive of New Records in Warsaw (AAN). (1939a) *Działalność Ukraińców w związku z likwidacją Rusi Zakarpackiej. Raporty, korespondencja* [Activities of Ukrainians in connection with the liquidation of Transcarpathian Rus. Reports, correspondence]. Ministry of Foreign Affairs. Political-Economy Department. Eastern Office 1918–1939. Act 5324.

The Archive of New Records in Warsaw (AAN) (1939b) *Korespondencja ambasadora J. Lipskiego z Centralą MSZ i z konsulami RP na terytorium Rzeczy Niemieckiej. 1937–1939 rr.* [Correspondence of Ambassador J. Lipski with the Headquarters of the Ministry of Foreign Affairs and consulates of the Republic of Poland on the territory of the German Reich. 1937–1939]. Polish Embassy in Berlin. 1920–1939. Act 3935.

Davies, J. (1941) *Mission to Moscow*. New York: Simon and Schuster.

Her Majesty's Stationery Office (1953) *Documents of German Foreign Policy 1918–1945. Ser. D (1937–1945)*. Vol. 5. London: His Majesty's Stationery Office.

Her Majesty's Stationery Office (1953) *Documents of German Foreign Policy 1918–1945. Ser. D (1937–1945)*. Vol. 6. London: Her Majesty's Stationery Office.

Labuda, G. et al. (eds) *Historia dyplomacji polskiej* [History of Polish diplomacy]. Vol. 4. Warsaw: PWN.

Kowalski, W.T. (ed.) (1989) *Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945)* [Poland in international politics (1939–1945)]. Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Terlecki, O. (1985) *Pułkownik Beck* [Colonel Beck]. Krakow: Krajowa Agencja Wydawnicza.

Трофимович Владимир Васильевич – доктор исторических наук, заведующий кафедрой истории Национального университета «Острожская академия» (Украина).

Трофимович Володимир Васильович – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (Україна).

Volodymyr V. Trofymovych – The National University of Ostroh Academy (Ukraine).

E-mail: v.trofymovych@rambler.ru

Трофимович Лилия Владимировна – кандидат исторических наук, доцент кафедры гуманитарных наук Национальной академии сухопутных войск им. гетмана П. Сагайдачного (Украина).

Трофимович Лілія Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного (Україна).

Liliya V. Trofymovych – Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy (Ukraine).

E-mail: l.trofymovych@hotmail.com